

УДК 347.7

Р.С.Кірін¹, В.Л.Хоменко², В.М.Коротаєв¹¹ – Дніпропетровський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, м. Дніпро, Україна² – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», м. Дніпро, Україна

Поняття та види академічної експертизи дисертацій

У вітчизняному законодавстві наразі відсутнє таке поняття як «академічна експертиза», хоча за своїм змістом воно є не тільки достатньо різноманітним, а й вельми актуальним в аспекті намірів України визнати академічну добродієність засадничою цінністю, на якій мають ґрунтуватися відносини в академічному середовищі.

Для формування відповідної дефініції пропонуємо провести аналіз складових цього словосполучення. Так, походження терміну «академічний» пов'язується із поняттям «академія» («academia», академічний світ, академічне середовище тощо), що означає процес здобуття (дослідження), збереження і передачі (вища освіта) важливих знань від покоління до покоління, а також сукупність персоналій, установ та організацій, які займаються цим [1, 2].

150

В українському тлумачному словнику поняття «академічний» розглядається як те, що: а) відноситься до навчання, освітнього процесу («навчальний»); б) відповідає встановленим традиціям, строгим канонам, класичним зразкам, сформованим правилам («класичний», «канонічний»); в) наділене рисами, характерними для людей науки, академічного наукового середовища («науковий»); г) має суто теоретичну спрямованість («теоретичний»).

Щодо поняття «експертиза», то враховуючи, що дисертаційні дослідження, згідно із ст. 5 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [3], відносяться до факультативних об'єктів наукової та науково-технічної експертизи (підлягають експертизі з ініціативи організацій та установ, до компетенції яких належить вирішення відповідних питань), слід мати на увазі законодавче визначення «наукова і науково-технічна експертиза» - це діяльність, метою якої є:

1) дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи;

2) підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Крім того, необхідно враховувати значення терміну «дисертація» як кваліфікаційної наукової роботи, яка [4]:

1) відображає наукові результати досліджень автора;

2) представлена для здобуття наукового ступеня доктора філософії (кандидата наук) або доктора наук.

Нарешті, розглядаючи в якості предмета академічної експертизи дисертацій встановлювані на підставі спеціальних знань експерта фактичні дані та обставини, що мають значення для вирішення академічної справи (факти академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації [5]), пропонуємо проаналізувати й ці експертні категорії.

Якщо термін «плагіат» почав вживатися у законодавстві про інтелектуальну власність (далі – ІВ) [6, ст. 50] майже 20 років тому (16.08.2001), то поняття «академічний плагіат», спочатку як один з видів порушення права ІВ [7, ст. 69] (06.09.2014), а згодом і як один з видів порушення академічної доброчесності [8, ст. 42] (28.09.2017), став відносною новелою освітнього законодавства.

І хоча за цей час, як наукова так і громадська спільноти здійснили безліч публікацій найрізноманітнішого характеру, проблема залишається актуальною, а її дослідницький потенціал, у найближчій перспективі, - доволі потужним. При цьому, відзначу появу у антиплагіатного тренду ознак тренду антикорупційного, серед яких найпомітнішими є ланки «не можеш побороти – очолюй» та «не маєш бажання – знайди причину».

Майже одразу після набрання чинності Законом України «Про освіту» Міністерство освіти і науки України (далі – МОН) звернулося із листом до керівників закладів вищої освіти (далі – ЗВО), в якому зазначило, що якісна зміна системи вищої освіти вимагає розроблення нових підходів до навчання та викладання, утвердження чесності та етичних цінностей в освітньому процесі і науковій діяльності, створення нових механізмів побудови комунікації в ЗВО, що сприятиме формуванню високої академічної культури, носіями якої будуть науково-педагогічні і наукові працівники та здобувачі освіти [9].

Аналіз положень зазначених освітніх законів дозволяє зробити певні узагальнення щодо важливості системи забезпечення ЗВО якості освітньої

діяльності та якості вищої освіти (система внутрішнього забезпечення якості), яка, серед іншого, має передбачати [7, ст. 16] забезпечення дотримання академічної доброчесності працівниками ЗВО, у тому числі створення і забезпечення функціонування ефективної системи запобігання та виявлення академічного плагіату:

1) науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники ЗВО зобов'язані дотримуватися в освітньому процесі та науковій (творчій) діяльності академічної доброчесності [7, ст. 58], тобто утримуватися від вчинення академічного плагіату;

2) дотримання академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками передбачає: - посилання на джерела інформації у разі використання ідей, розробок, тверджень, відомостей; - дотримання норм законодавства про авторське право і суміжні права; - надання достовірної інформації про методики і результати досліджень, джерела використаної інформації та власну педагогічну (науково-педагогічну, творчу) діяльність [8, ст. 42], тобто - здійснення певних антиплагіатних дій;

3) ЗВО зобов'язані вживати заходів, у тому числі шляхом запровадження відповідних новітніх технологій, щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності [7, ст. 32];

4) порядок виявлення та встановлення фактів порушення академічної доброчесності (наявності академічного плагіату) визначається уповноваженим колегіальним органом управління закладу освіти (вченою радою [7, ст. 36]) з урахуванням вимог Закону України «Про освіту» та спеціальних законів [8, ст. 42];

5) виявлення в поданій до захисту дисертації фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови у присудженні ступеня доктора філософії [7, ч. 6 ст. 6];

6) виявлення фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у захищеній здобувачем дисертації є підставою для скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради (далі – РСВР) про присудження йому ступеня доктора філософії та видачу відповідного диплома [7, ч. 6 ст. 6];

7) у разі встановлення відповідно до законодавства у кваліфікаційній

роботі здобувача ступеня доктора філософії фактів академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації та/або порушення встановленої законодавством процедури захисту дисертації РСВР про присудження ступеня доктора філософії скасовується ЗВО чи науковою установою, в якому (якій) вона була утворена, або Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти (далі – НАЗЯВО) у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ) [7, ч. 6 ст. 6];

8) якщо у захищеній здобувачем ступеня доктора філософії дисертації встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, то особи, причетні до захисту цієї роботи [7, ч. 6 ст. 6], притягаються до такої академічної відповідальності: 8.1) його науковий керівник позбавляється права участі у підготовці та атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки; 8.2) голова та члени РСВР, в якій відбувся захист, та офіційні опоненти, які надали позитивні висновки на дисертацію, позбавляються права участі в атестації здобувачів ступеня доктора філософії строком на два роки; 8.3) ЗВО чи наукова установа позбавляється права утворювати РСВР за відповідною спеціальністю строком на один рік, крім випадку скасування рішення РСВР ЗВО чи науковою установою;

9) встановлення відповідно до законодавства в поданих до захисту дисертації або наукових публікаціях фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації є підставою для відмови у присудженні наукового ступеня доктора наук [9, ст. 28-1];

10) якщо у захищеній докторській дисертації або публікаціях, які представлялися до захисту, встановлено відповідно до законодавства факти академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, то особи, причетні до захисту цієї роботи [9, ст. 28-1], притягаються до такої академічної відповідальності: 10.1) науковий консультант позбавляється права участі у підготовці та/або атестації здобувачів ступеня доктора філософії та консультуванні та/або атестації здобувачів ступеня доктора наук строком на два роки; 10.2) голова СВР, в якій відбувся захист цієї дисертації, та опоненти, які надали позитивні висновки на неї, позбавляються права участі в атестації кадрів вищої кваліфікації строком на два роки; 10.3) наукова установа чи ЗВО позбавляється права утворювати СВР за відповідною науковою спеціальністю строком на один рік;

11) скасування рішення СВР про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук у разі встановлення відповідно до законодавства фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації НАЗЯВО здійснюється у порядку, затвердженому КМУ, та може бути оскаржено відповідно до законодавства.

Тобто невиконання антиплагіатних вимог передбачає притягнення до відповідальності як особи, що сплагіювала (вчинила академічний плагіат), сфабрикувала чи сфальсифікувала, так і осіб (фізичних та юридичних), причетних до позитивної атестації цієї особи (потурання академічному плагіату, фабрикації чи фальсифікації - їх неприпинення, не перешкоджання їх вчиненню, бездіяльність, внаслідок якої здобувач отримує можливість розпочати чи завершити плагіювання, фабрикацію чи фальсифікацію). Потурання академічному плагіату, фабрикації чи фальсифікації полягає у бездіяльності особи, на яку покладено обов'язок вчинити певну дію, у даному випадку - виконати вимоги закону про недопущення академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації у дисертації.

Таким чином, під «академічною експертизою» пропонується розуміти діяльність, метою якої є виявлення та встановлення відповідно до законодавства фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації шляхом дослідження, перевірки, аналізу і оцінки науково-технічного рівня дисертацій та інших академічних текстів для підготовки обґрунтованих висновків і прийняття рішень щодо таких об'єктів.

Надзвичайно важливою зміною, в аспекті академічної експертизи плагіату у наукових (творчих) результатах (далі – НТР), є вживання таких понять як: «виявлення фактів академічного плагіату» (у чинній редакції – «виявлення академічного плагіату») та «встановлення відповідно до законодавства фактів академічного плагіату». Крім того, у чинній редакції закону передбачено, що скасування рішення СВР про присудження наукового ступеня здійснюється у порядку, встановленому КМУ.

Тож, з урахуванням відсутності на даний момент останнього, слід запропонувати для врегулювання його приписами наступні групи заходів (відносин), до яких залучені суб'єкти створення НТР та суб'єкти управління ЗВО (наукових установ), а саме:

- утримання від вчинення академічного плагіату;

- дотримання антиплагіатних вимог;
- запобігання академічного плагіату;
- провадження академічної експертизи (виявлення академічного плагіату);
- встановлення фактів академічного плагіату;
- участь суб'єкта ймовірного плагіату (підозрюваний плагіатор - особа, якій повідомлено про обґрунтовану підозру у вчиненні академічного плагіату) та суб'єкта, що створив НТР, який став (міг стати) об'єктом плагіювання (автор) у розгляді справи (ознайомлення з матеріалами, подання зауважень, надання пояснень, участь у дослідженні доказів, присутність при розгляді); дослідження доказів вчинення академічного плагіату;
- розгляд питання про встановлення факту академічного плагіату та притягнення до академічної відповідальності;
- оскарження рішення про притягнення до академічної відповідальності до органу, уповноваженого розглядати апеляції, або до суду.

Як вірно зазначає Р. Мельник - без чіткого регулювання та прозорих процедур у цій сфері ми можемо скотитися до стану «війни усіх проти всіх». При цьому, вчений пропонує на підставі закону визначити, поміж іншим, процедури перевірки НАЗЯВО відповідних підозр (звинувачень), права учасників провадження, порядок формування доказової бази у справі (зокрема, проведення експертиз щодо встановлення наявності/відсутності плагіату), а також закріплено, що є дуже важливим, за яке саме порушення до особи може бути застосоване те або інше стягнення [12].

Крім того, пропонується врегулювати окремі види академічної експертизи в залежності від кількісної ознаки суб'єктів її проведення:

- 1) індивідуальна експертиза (науковий керівник (консультант));
- 2) комісійна експертиза (комісія ЗВО, СВР);
- 3) колективна експертиза (кафедральний, міжкафедральний семінар, СВР, експертна рада МОН);
- 4) колегіальна експертиза (атестаційна колегія МОН, Комітет з питань етики та Апеляційний комітет НАЗЯВО).

До того ж слід враховувати й інші критерії диференціації академічної експертизи НТР, а саме: - за часом проходження НТР (на етапах підготовки, рецензування, представлення, перевірки); - за метою проведення (попередня, первинна); за умовами проведення (повторна, додаткова, контрольна); - за

змістом (технічна, наукова, науково-технічна) тощо.

Наприклад, об'єкти наукової і науково-технічної експертизи можуть передаватися на такі її види [3]:

- попередня: мета проведення - з'ясування відповідності формальних ознак об'єкта експертизи встановленим нормам і правилам нормативно-правових актів; суб'єкти проведення - установи та організації (замовники експертизи) силами своїх спеціалізованих підрозділів або шляхом залучення незалежних експертів;

- первинна: мета проведення - здійснення всіх необхідних заходів у процесі підготовки обґрунтованого висновку щодо об'єктів експертизи, які передаються замовниками експертизи на аналіз та оцінку науковим та науково-технічним експертним організаціям, установам, експертам або колективам експертів;

- повторна: умови проведення: - у разі порушення встановлених вимог і правил під час проведення первинної експертизи; на вимогу замовника експертизи чи автора розробки за наявності обґрунтованих претензій до висновку первинної експертизи;

- додаткова: умови проведення: - стосовно об'єктів, щодо яких відкрилися нові наукові і науково-технічні обставини;

- контрольна: - умови проведення: здійснюється з ініціативи замовника для перевірки висновків первинної експертизи або з ініціативи фізичних чи юридичних осіб, заінтересованих у спростуванні окремих положень, частин або в цілому висновків раніше проведених експертиз.

Щодо дій із запобігання та виявлення у дисертаціях фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації, доцільними уявляються й такі рекомендації МОН [10]:

- призначення СВР або ЗВО (науковою установою) особи або осіб, відповідальних за перевірку дисертаційного дослідження на академічний плагіат;

- навчання цих осіб сутності, видам академічного плагіату, способам його виявлення;

- проговорювання із задіяними у процедурі оцінки дисертаційного дослідження фахівцями необхідності відповідально ставитися до перевірки робіт на академічний плагіат, інформувати СВР про результати перевірки;

- використання спеціалізованого програмного забезпечення (далі – ПЗ) для перевірки роботи на прямі текстові запозичення із відкритих інтернет-джерел та електронних репозитаріїв (архівів) із обмеженим доступом, із обов'язковим експертним аналізом повного звіту програми (у 2018 р. МОН уклав меморандуми із кількома компаніями-постачальниками такого ПЗ, відповідно до яких СВР одержують можливість безкоштовно перевіряти тексти дисертацій у таких програмах);

- якщо доступ до такого ПЗ відсутній, експерт може вручну перевірити ключові фрагменти тексту на запозичення за допомогою Інтернет-пошуку за цими фрагментами та/або за ключовими словами;

- призначення рецензентом або офіційним опонентом фахівця за темою дисертації, який добре обізнаний із літературою за цією темою і найчастіше зможе помітити некоректні запозичення із знайомої йому літератури;

- при вивченні тексту дисертації варто звертати увагу на фрагменти, написані у дещо недоладному стилі, які можуть бути ручним або машинним перекладом із поширених іноземних мов (російська, англійська, німецька); ці фрагменти можна перевірити через Інтернет-пошук по «зворотних перекладах» відповідних словосполучень і частин тексту;

- ще одна ознака можливого академічного плагіату - різні фрагменти тексту написані в різному стилі (втім тут варто враховувати ймовірність написання різних частин тексту на різних етапах підготовки дисертації, коли з часом стиль академічного письма у людини змінюється).

СВР доцільно описати у Рішенні щодо присудження наукового ступеня проведену процедуру перевірки тексту дисертації на можливий академічний плагіат та вказати результат цієї перевірки.

Унормування потребують також Рекомендації для членів експертних рад МОН, СВР в ЗВО і наукових установах та інших суб'єктами, які здійснюють заходи із запобігання академічному плагіату і його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо), під час констатації різновидів академічного плагіату та встановлення наявності визначених ознак [13].

Нарешті, слід погодитися із позицією МОН щодо норми чинного Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (ст. 1, п. 22), у якій визначено поняття «науковий результат». Ця норма існує принаймні з 1991 р. і

є підставою для створення систем оцінювання наукової діяльності науковців, ЗВО та наукових установ за формальними кількісними показниками (кількість публікацій, кількість аркушів), а не за рівнем, якістю і впливом результатів досліджень [10].

Висновки:

1) Сформульовано визначення поняття «академічна експертиза», під якою пропонується розуміти діяльність, метою якої є виявлення та встановлення відповідно до законодавства фактів академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації шляхом дослідження, перевірки, аналізу і оцінки науково-технічного рівня дисертацій та інших академічних текстів для підготовки обґрунтованих висновків і прийняття рішень щодо таких об'єктів.

2) Сформульовано визначення поняття «предмет академічної експертизи», під яким пропонується розуміти встановлювані відповідно до законодавства та на підставі спеціальних знань експерта у кваліфікаційній роботі здобувача ступеня кандидата наук, доктора філософії чи доктора наук факти академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації, що мають значення для вирішення академічної справи.

3) Визначено стадії провадження академічної експертизи: - виявлення академічного плагіату; - встановлення фактів академічного плагіату; - участь суб'єкта ймовірного плагіату (підозрюваний плагіатор - особа, якій повідомлено про обґрунтовану підозру у вчиненні академічного плагіату) та суб'єкта, що створив НТР, який став (міг стати) об'єктом плагіювання (автор) у розгляді справи (ознайомлення з матеріалами, подання зауважень, надання пояснень, участь у дослідженні доказів, присутність при розгляді); - дослідження доказів вчинення академічного плагіату; - розгляд питання про встановлення факту академічного плагіату та притягнення до академічної відповідальності; - оскарження рішення про притягнення до академічної відповідальності до органу, уповноваженого розглядати апеляції, або до суду.

4) Розроблено класифікацію видів академічної експертизи за наступними критеріями: 4.1) за кількістю суб'єктів проведення: - індивідуальна експертиза (науковий керівник (консультант)); - комісійна експертиза (комісія ЗВО, СВР); - колективна експертиза (кафедральний, міжкафедральний семінар, СВР,

експертна рада МОН); - колегіальна експертиза (атестаційна колегія МОН, Комітет з питань етики та Апеляційний комітет НАЗЯВО). 4.2) за часом проходження НТР (на етапах підготовки, рецензування, представлення, перевірки); 4.3) за метою проведення (попередня, первинна); 4.4) за умовами проведення (повторна, додаткова, контрольна); 4.5) за змістом (технічна, наукова, науково-технічна).

Список використаних джерел

1. Meaning of academiain English: academia. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/academia> (дата звернення 04 травня 2021).
2. Meaning of academiain English: academia. URL: <https://www.lexico.com/definition/academia> (дата звернення 04 травня 2021).
3. Про наукову і науково-технічну експертизу : Закон України від 10 лютого 1995 р. № 51/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 04 травня 2021).
4. Положення про Національній репозитарій академічних текстів : постанова Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 541 // Офіційний вісник України від 04.08.2017 — 2017 р., № 61, стор. 85, ст. 1874.
5. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності : Закон України від 30 березня 2021 р. № 1369-ІХ // Голос України від 17.04.2021 — № 73.
6. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ (в редакції закону № 2627-ІІІ від 11.07.2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення 04 травня 2021).
7. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 04 травня 2021).
8. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 04 травня 2021).
9. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26

листопада 2015 р. № 848-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text> (дата звернення 04 травня 2021).

10. Щодо забезпечення академічної доброчесності у закладах вищої освіти : лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-565 від 26 жовтня 2017 р. // Інформаційний збірник та коментарі МОН України від 11.2018 — 2018 р., № 11, стор. 41.

11. Проект Закону про внесення змін до деяких Законів України щодо присудження наукових ступенів № 4667-1 від 15.02.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71083 (дата звернення 04 травня 2021).

12. Мельник Р. Про академічну доброчесність та безпеки у боротьбі за неї. URL: <https://osvita.ua/vnz/74950/> (дата звернення 04 травня 2021).

13. Стосовно Рекомендацій щодо запобігання академічному плагіату та його виявлення в наукових роботах (авторефератах, дисертаціях, монографіях, наукових доповідях, статтях тощо) : лист Міністерства освіти і науки України 15.08.2018 № 1/11-8681. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v8681729-18#Text> (дата звернення 04 травня 2021).